

(**əvvəlki 20 avqust tarixli sayımızda**)

Mir Möhsün Nəvvab “1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası” kitabında “Sisyan kəndinin əhvalatı” bölməsində həmin faciəni belə təsvir edir: “Ermənilər böyük və qüvvətli dəstə yaradaraq müsəlmanların yaşadığı Sisyan kəndinə hücum etdilər. Kənd sakinlərinin silahları və patronları az olduğuna görə döyüş onlar üçün ağır keçdi. Erməni quldurları kənd əhalisindən 20 nəfərini öldürdü, xeyli insan isə yaralandı. Müsəlmanlar az olsa da, bu şəhidlərin əvəzini qxdılar. Bir neçə saat atışmadan sonra ermənilər geri qayıtdılar. Həmin günün səhəri Sişyan kəndinin əhalisindən bir neçə nəfər Qalaya gələrək imkanları daxilində tüfəng və patronlar alıb kəndə gətirdilər. Bununla yanaşı, onlar Sisyan kəndinin ətrafında yerləşən müsəlman kəndlərinə, o cümlədən kürd tayfasına müraciət edib kömək istədilər. Sisyan ətraf kəndlərdən kömək gəldikdən sonra ermənilər yaşayan Dərabas (bu zaman *Dərabas kəndinin azərbaycanlıları kəndi tərk etmişdilər*. *Yəqin ki, bu səbəbdən də M.M.Nəvvab bu kəndi erməni kəndi adlandırır*

1905-1906-cı illərdə ermənilər Cənubi Qafqazın 14 qəzasında (İrəvan, Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz, Eçmiədzin, Aleksandropol, Siürməli, Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl, Zəngəzur, Gəncə, Qazax, Ərəz, Borçalı) və 8 şəhərində (Bakı, İrəvan, Naxçıvan, Gümrü, Şuşa, Gəncə, Qazax, Tiflis) kütləvi qırğınlar törətmişlər.

ZƏNGƏZUR 1905-1906-cı illərdə

Unudulmayan

erməni vəhşilikləri

mişdir - müəllif) kəndinə hücum etdilər. Onlar kəndi hər tərəfdən mühasirəyə alaraq kəndin içinə doldular. Kənd əhalisindən olan kişiləri qətlə yetirdilər. Müsəlmanlar kənddə olan övret-uşaqlarla işləri olmayıb onları döyüş meydanından kənara çıxarırdılar. Müsəlman igidləri Dərabas kəndində öz əməliyyatlarını başa çatdırdıqdan sonra geri qayıtdılar. Səhəri sişyan isə Lor kəndinin üstünə yeridilər. Bu kənddə də ermənilərə qüvvətli zərbələr endirərək böyük qənimətlə Sisyanə qayıtdılar”.

1905-ci il dekabrın 17-də erməni silahlı dəstələri 102 evdən ibarət Böyük Cıcimli və 26 evdən ibarət Kiçik Cıcimli kəndlərinə hücum edirlər. Kiçik Cıcimli tamamilə darmadağın edilir, Böyük Cıcimli kəndinin əhalisi qaçmağa müvəffəq olsa da, evləri qarət edilir. Erməni müəllifi A-Do ermənilərin bu hərəkətini vəhşilik adlandıır və acı olsa da bunu qeyd etməyə bilmədiyini yazır.

Sisyanın Gorusa gedən yol Ağudi və Vağudi kəndlərindən keçirdi. Ətraf kəndlərdə yaşayan ermənilər Gorusa getmək üçün ya Ağu-

Rəsmi qaynaqlara görə, 1905-1906-cı illər qırğınları zamanı Cənubi Qafqazda 286 kənd viran edilmiş və 8 şəhər dağıntılara məruz qalmışdır. Dağıdılan kənd və şəhərlərin təqribən 200-ü azərbaycanlı yaşayış məntəqələrinin payına düşür.

di və Vağudinin ərazisindən keçməli, ya da yollarıni dəyişib dağlara, dərələrə getməli idilər. Ona görə də ermənilər Ağudi və Vağudi kəndlərini aradan götürməyi qərara almışdılar. A-Donun yazdığına görə, dekabrın 25-də böyük bir erməni silahlı dəstəsi Ağudi üzərinə hücumə keçir. Ağudililər böyük itki verərək Vağudi kəndinə qaçırlar. Kənddə qalanların bir hissəsi isə məsciddə gizlənmişdi. Hücum edən ermənilərin bir hissəsi kəndin girəcəyindəki mövqelərdə qalmış, digər hissəsi isə kəndə soxulmuş, evləri yandııb dağıtmağa başlamışdı. Bu zaman Şəki kəndinin türkləri köməyə çağırılır və davanın gedişi dəyişir. Bundan sonra ətrafındakı türk kəndlərindən, eləcə də Dərabasdan köməyə gəlirlər. Kəndə hücum edən ermənilər mühasirəyə düşür və geri çəkilmək məcburiyyətində qalırlar. Bu hücum zamanı ağudililər 60 nəfərdən çox, ermənilər isə 22 nəfər itki verirlər.

M.M.Nəvvab ermənilərin Sisyan kəndində törətdiyi qırğınlardan sonra Vağudi kəndində törətdikləri qırğınlardan da bəhs edir. Nəvvab yazır: “Yaşlı silahlanmış erməni dəstəsi Stepan Stepanyans adlı bir qımdatın rəhbərliyi altında atanaraq Vağadü müsəlman kəndinə hücum etdilər. Vağadü kəndi Sisyan mahalında yerləşirdi. Orada yaşayanların hamısı müsəlman idi. Erməni dəstəsi kəndi mühasirəyə saldı. Qabaqcadan hazırlıq görərək silah və patron tədarük etmiş və gizli yerlərdə sənğərlər düzəltmiş Vağadü kəndinin əhalisi tez bir zamanda silahlanaraq sənğərlərə, damlana, daşların dibində müdafiə üçün hazırlanmış mövqelərə girərək erməniləri hər tərəfdən atəşə tutmağa başladılar. Birinci atışmada müsəlman igidləri əli nəfərdən çox erməni vurub yıxdılar. İkinci atışmada isə ölən ermənilərin sayı yətifədən çox idi. Üçüncü dəfə onları... yüz nəfərəcən erməni öldürdü. ... Xülasə, ermənilər öz yaralılarını da götürüb gətirdilər. Bu vuruşmada ermənilər tərəfdən 400 nəfərin

öldürüldüyü təxmin edilirdi”.

Dərabas dərəsində bir-birinin ardınca Şinətağ, Lor, Geğatag, Dərabas, Lçen və Şəmb kəndləri yerləşirdi. Bu kəndlərdən 4-də ermənilər, Dərabas və Şəmb kəndlərində isə ermənilərlə türklər qarışıq yaşayırdılar. Dərabasda 215 türk, 36 erməni ailəsi, Şəmbda isə 20 türk 35 erməni ailəsi var idi. Noyabrın sonlarında Gorus yolunda 2 erməni öldürülür. Onların qətlində Dərabas türklərindən şübhəlenirlər. Vəziyyət gərginləşir. Dərabasdan 20-30 ailə kəndi tərk edir. Onların evlərində Şəmbdan olan ermənilər yerləşir. Dərabasa isə digər kəndlərin erməniləri yığırlar. Dekabrın 26-da erməni silahlıları türk evlərinə hücum edirlər. Kəndin əhalisinin bir hissəsi dağlara qaçır, qalanları isə kənddəki üç böyük evdə - Molla Əbülhəsən, Ələkbər bəyin və Abbas Ələkbər oğlunun evində sığınacaq tapırlar. A-Do erməni vəhşiliyini belə təsvir edir: “Evlərində gizlənməmiş ermənilər köməyə gələnlərin qışırıqlarını eşidən kimi, vəhşiləşmiş dərəcədə küçyə atılıdılar, türklərin evlərinə hücum edərək, talan edib yandırdılar. Onlar yağınları və talanları

Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunda Şərqi Zəngəzurə aid olan rayonlar birtəşədi. Qərbi Zəngəzur isə hazırda Ermanistanın nəzarəti altındadır. Ancaq Zəngəzur dahlizinin çəkilişi nəticəsində əlbəttə ki, biz bu dahlizdən istifadə edib öz vətəndaşlarımızı dədə-baba torpaqlarımıza qaytaracağıq. Bələ planlar var və bu da təbiiidir. Çünki bizim vətəndaşlar indiki Ermanistan ərazisindən, təkcə Zəngəzur mahalından yox, Göyçə mahalından da, - bura ilə həmsərhəddir, - zorla qovulmuşlar və onların tam haqqı var ki, gedib öz dədə-baba torpaqlarında yaşasınlar. Biz bunu sonrakı mərhələyə saxlayırıq.

İlham ƏLİYEV,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti.

risində saxlayan, tez-tez silahlı basqınlr edən erməniləri susdurmaq məqsədilə Zeyvə kəndinə hücum etmək məcburiyyətində qalmışdı. 1906-cı il fevralın 20-də Tiflisdə Qafqazın canişini Voronsov-Daşqovun təşəbbüsü ilə erməni-müsəlman sülh məclisi (qurultay) öz işinə başlayır. Həmin məclisdə Zəngəzur qəzasını Qubadlı bölgəsinin Hacı kəndindən olan aqronom Cəlli bəy Sultanov (O, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Zəngəzur qəzasından parlamentin üzvü seçilmişdi - müəllif*) təmsil edirdi. Ermənilər milli münaciətinin böyük miqyas almasını səbəbini türklərin savadsızlığı və əlmsizliyi ilə izah etməyə çalışsalar da, azərbaycanlı nümayəndələr iğtişaşların baskıkarlarının erməni siyasi təşkilatları və onların terrorçu dəstələri olduğunu faktlarla sübut edirlər. Erməni nümayəndələri təklif edirlər ki, elatların köçü qadağan edilsin. Bununla da

900 qoyununu, Davutluları isə 600 qoyununu və 300 iribəşli heyvanını aparmışlar. Kəçərlər arana təhlükəsiz etmək üçün qəza rəisi Mitkeviç müraciət etmişlər. Mitkeviç onları əmin etmişdir ki, yolları təhlükəsizliyi təmin ediləcək və təqsirkarlar cəzalandırılacaq. Qəza rəisinə inanan kəçərlər yola çıxmış, lakin yenidən ermənilərin hücumuna məruz qalmışlar. Pusquda dərən ermənilər iki tərəfdən hücum edərək bu əfə Eyyazlıların 50 baş iribuyunzlu heyvanını və 15 xurcununu aparmışlar. Qəza rəisinin heç bir tədbir görmək istəmədiyini görən kəçərlər, Qafqaz canişindən onlara vurulan ziyanın ödənməsini və yeni qəza rəisinin təyin edilməsini xahiş etmişdilər.

“Kaspi” qəzeti 12 sentyabr 1906-cı ildə erməni qəzeti “Nor-Xosk” (“Yeni söz”) qəzetinə istinadən xəbər verirdi ki, Zəngəzurdan Orudubada təqribən min nəfər var-dövlətini itirən

yənlərin hamısını ermənilər qətlə yetirib bir-birilərinin üstünə qalaqalmışdılar. Tək-tək sağ qalanlar qıl-qılpaq Orudubada və Cəbrayıl qəzasının kəndlərinə pənah aparmışdılar. Bu qanlı cinayətin təsvirindən aydın olur ki, XX əsrin sonlarında Xocalıda törədilən soyqırımın analoqu həmin əsrin əvvəllərində Saqqarsuda törədilmişdi.

Orudubadan Yelizavetpol qubernatoruna vurulan yüzilərlə teleqramdan sonra general-qubernator Orudubada bir rota dərəcə süvarisi göndərir. Saqqarsuda toplaşan 800 nəfərə yaxın Orudubalı könüllüləri da köməyi və 1000 nəfərə yaxın Oxçu-Şəbədək silahlıların iştirakı ilə sentyabrın 16-17-də Oxçu-Şəbədək kəndləri ermənilərin işğalından azad edilir. Sağ qalan əhalinin yenidən öz kəndlərinə qayıtların prosesi başlanır. Orudubad tərəfdən gələn silahlı dəstələrdən ağır

zərbə alan ermənilər qırğınlara ara verməyə məcbur olmuşdular.

Ermənilərin Zəngəzurda törətdikləri qırğınlar Mirzə Rəhim Fənanın “1905-ci il hadisəsi” kitabında qısa da olsa işıqlandırılmışdır. M.R.Fəna yazır ki, Şuşa qalasındakı dava xəbəri ildırım sürətilə köçərilərə çatdıqdan sonra onları dağlardan arana etmək qərarına gəlirlər. Şuşa köçərilərinin bəziləri dağdan enən zaman Minkənd kəndinin erməni məhəlləsində yaşayanlar arasında toqquşma baş verir. Bu hadisənin sədəsi Gorus məntəqəsinə yetdikdə minlərlə erməni hərəkətə gəlib dağlar döşündə, dərələr küncündə məskunlaşan yerli ac-susuz və silahlız müsəlmanların üzərinə töküülüşüb qarışqa kimi onları dağıdıb, birinə də arvan vermədən uşaqlı-böyüklü hamısını vəhşicəsinə qətlə yetirib sonradan yandıırırlar. Ermənilər Malibəyli, Qarıqışlaq, müsəlman Minkəndi, Buzlu, Sümküklü, Türklər, Sultanlı, Əcablı, Qarz, Qazi, Qurdəli və s. kimi kəndlərə hər yerdən hücum edib onları viran qoyurlar. M.R.Fəna daha sonra yazır: “Atmağa bir silahlı belə olmayan əliyalın camaatın üzərinə düşmənlərən coşmuş dəniz kimi töküülüşür.

Ümumiyyətlə, ermənilər 1905-1906-cı illərdə Cənubi Qafqazın 14 qəzasında (İrəvan, Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz, Eçmiədzin, Aleksandropol, Sürməli, Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl, Zəngəzur, Gəncə, Qazax, Ərəz, Borçalı) və 8 şəhərində (Bakı, İrəvan, Naxçıvan, Gümrü, Şuşa, Gəncə, Qazax, Tiflis) kütləvi qırğınlar törətmişlər. Rəsmi qaynaqlara görə, 1905-1906-cı illər qırğınları zamanı Cənubi Qafqazda 286 kənd viran edilmiş və 8 şəhər dağıntılara məruz qalmışdır. Hesablamalarımıza görə, dağıdılan kənd və şəhərlərin təqribən 200-ü azərbaycanlı yaşayış məntəqələrinin payına düşür. Həmin illərdə ermənilərin yeni ərazilər ələ etmək niyyətlərini silahlı müdaxilə yolu ilə həyata keçirmələri nəticəsində Cənubi Qafqazın 14 qəzasında 1,3 milyon nəfər bir-birinə düşmənlər kimi cəbhəyə bölünmüşdü. 15 mindən artıq ailə (təqribən 100 min nəfər) ev-əşiyindən didərgin düşmüşdür. İnsan tələfatı 10 min nəfərdən artıq olmuşdur. Dağıntılara məruz qoyulan azərbaycanlı yaşayış məntəqələrinin bir qismi həmin vaxtdan etibarən xarabalığa çevrilmişdir.

Ermənilərin Zəngəzur qəzasında 1905-1906-cı illərdə soydaşlarımızın məruz qoyulduqları soyqırımını və deportasiyaları silsiləsinin ilk mərhələsidir.

Bu günahsız insanlara qarşı göstərilən zülm və vəhşət ancaq mənfur ermənilərə xas xüsusiyyətdir ki, onun şərhini qələmə almaq üçün düşürelki və polad təbiətli olmaq gərəkdir. Hər dəfə bir bunulla təbii, Sisyan mahalına, Bargüşad və Həkəri dərəsinə qədər yayılır... Bu zavallıların can və mal itkiləri həddindən artıq çox olur. Bununla yanaşı, Qaladərəli erməniləri sayllarının, yaraq-yaşaqlarının çox və yerlərinin möhkəm olmasına güvənərək islam ümmətinin yollarıni bağlamağa başlayıb zəif müsəlman qonşularına həmlələr edib, ələ düşən müsəlmanı öldürmüşlər. Bu biçarə müsəlmanları sayllarının olma-məsəbəbindən müqavimət göstərə bilməyib məğlub olmuşlar. Lakin Bağırbəyli davasında müsəlmanları çoxsaylı ermənilərin böyük əksəriyyətini qətlə yetirib onların hücumunu dəf etməyə müvəffəq olmuşlar. Qaladərəli müsəlmanlara vurduğu zərəri və törətdikləri cinayətlərə görə lazımi qisas məruz qalmadılar. Belə ki, onlardan ciddi hesab istənilmədi. Həkəri dərəsində Əliquluşadlı deyilən erməni kəndinin sakinləri öz yerlərini boşaldıb qaçsalar da, zərərsiz keçinə bilmədilər”. Daha sonra M.R.Fəna ac-yalavac Zəngəzur qaçqınlarının vəziyyətini belə təsvir

edir: “Noyabr ayının ikinci günündə (1906-cı il) öz yerlərdən didərgin düşən Zəngəzur, Malibəyli əhli payızın şiddətli sazağı yetdikcə Zəngəzur məntəqələrində qalmağa imkan bulmayıb ac və ürəyən övret-uşaqla bir yere yığılıb köç edərkən Xocalı postunda duran kazaklar qarşısından keçdikləri zaman yolun alt və üstündə pusquda duran ermənilər köçə tərafət atəş açırlar (bu məqam 1992-ci il aprelin 26-da ermənilərin Xocalıda törətdikləri qırğının ssenarisini xatırladı - müəllif). Kazaklarla söhbət edən quldurları başçısı naqxçıvanikli Hatəm bəy Pirimov açılan atəşin köç tərəfindən guya kazaklara tuşlandığını söyləyir. Bu sözlərdən sonra kazaklar heç nə söylemədən köç əhlinə hücum edərək onları gülləbədən edirlər. Zavallılardan biri ölüv və dördü isə yaralanır. Məzlumların nələsi göyə ucaldıqca onların günahsız olduqları kazaklara məlum olur”.

M.R.Fəna daha sonra qeyd edir ki, həmin Hatəm bəyi “Daşnaksütyun” partiyasına etdiyi xəyanətə görə ermənilərin özləri qətlə yetirilir, onun qardaşı Şəmır bu hadisədən sonra ermənilərdən öz döndərib müsəlmanların tərəfinə keçir, ailəsi ilə birgə Muğanlı kəndinə köçür və Kərbəlayi Kazımın evinə sığınır.

Azərbaycanlıların təşkilatlanması, “Difai” partiyasının ermənilərin terroruna terrorla cavab verməsi erməniləri silahlı qarşıudurmadan əl çəkməyə məcbur etmişdi.

Ümumiyyətlə, M.S.Orudubadının verdiyi məlumatla görə, ermənilər təkcə həmin ilin iyul ayında başlanmış avqust ayının axırına kimi Zəngəzurun Xələc, Karxana, Qatar, İncevər, Çöllü, Yeməzli, Saldaşlı, Mollalar, Batuman, Oxçu, Şəbədək, Atqız, Pürdavud, Zurul, Gu-

ermənilər azərbaycanlıları ərzaq məhsullarında məhrum etmək istəyirdilər. Ermənilərin bu niyyəti də baş tutmur. Qafqaz Canişiniyinin ciddi tədbirlər ələ almaq niyyətində olmadığını yəqin edən ermənilər, sülh məclisi başa çatdıqdan az bir müddət sonra yenidən qətl və qarətlərini davam etdirmişdilər.

Zəngəzur qəza raisinin tapşırığı ilə yerlərdə bənişiq komissiyaları yaradılmışdı. Lakin həmin komissiyaların fəaliyyəti “Daşnaksütyun” partiyasının məramına zidd idi. Ona görə də komissiya üzvlərinə qarşı terror aksiyaları həyata keçirirdilər. 6 mart 1906-cı ildə “Daşnaksütyun” partiyasının Qafan komitəsi Oxçu dərəsinin nüfuzlu aqşaqaqları, erməni silahlı dəstələrinin hücumlarına qarşı əhalinin səfərbər edilməsində mühüm rol oynayan Hacı bəy və Molla Hacıya qarşı terror aksiyası keçirmək haqqında qərar qəbul etmişdi. Yelizavetpol qubernatoru A.Kalaçovun 24 aprel 1906-cı ildə Qafqazın canişinə göndərdiyi raportda “Daşnaksütyun” partiyasının Biğ kəndindəki muzzdlu qatili Peto adlı erməninin üç naməlum ermənilərlə birlikdə bənişiq komissiyasının üzvləri Hacı bəy Məlik Şəfiyevini və Molla Hacı Mir Əbdülməzim oğlunu qətlə yetirdikdən sonra həmin kənddə gizləndikləri qeyd edilmişdi.

Zəngəzur qəzasının 4-cü sahəsinin pristav əvəzi Məlik-Abbasovun qəza raisinə 1906-cı il martın sonlarında göndərdiyi məxfi raportunda qeyd edilirdi ki, Zəngilan rayonundan Qatar zavodlarına, Şixavuzdan həmin zavodlaraşək yollar tamamilə bağlanmışdır. Ermənilərin məskun olduqları ərazilərin yolları üzərində qanunsuz erməni silahlı dəstələrinin, azərbaycanlı icmalının məskun olduqları rayonların yolları üzərində isə İrandan qaçaq yolla gələn quldurları dərəbəylik etdikləri raportda öz əksini tapmışdır. Məlik-Abbasov qəza raisindən erməni quldurlarının cəmləşdiyi Şixavuz və Qaraqöhl kəndlərindən hər hansı birinə 100 kazak əsgərinin göndərilməsiniin bölgədə quldurluğun qarşısının alınmasına yardımçı olacağını vurğulayıy. Məlik-Abbasov 4-cü sahədə sülh və sakitliyiın bərqərar olmasında Məğrili Keşiş Ter Vahanın, Lehvazlı Kərbəlayi Mehdi Hacı Allahverdi oğlunun, oğlanları ilə birgə Vağrıvəri David Axpərcanovun, Əldərəli Həsənqulu bəy Sərməstbəyovun xidmətlərinin olduğunu yazırdı.

1906-cı il iyulun 5-də köç yolunun üstündə yerləşən Qalacaq erməni kəndinin silahlı dəstəsi ilə Şahsevən və Qarafındıqlı elatları arasında toqquşma baş verir. Ermənilər 20 nəfər, türklər isə 30 nəfər itki verir. Bundan sonra erməni silahlı dəstələri türklər yaşayan Pul, Ərikli, Şükər və Məliklər kəndlərinə hücum edərək onları viran qoymuş, əhalisini qaçqın düşməyə məcbur etmişdilər. 150 türk ailəsi didərgin vəziyyətdə, açıq səma altında yaşamağa məcbur qalmışdı.

Rəsmi hakimiyyət təmsilçiləri erməni-müsəlman davasında ya xristian təəssübkeşliyi edərək ermənilərin tərəfini saxlayır, ya da terror qorxusundan bütün qanunsuzluqlara göz yumurdular. Gorus sahəsinin müsəlmanları 25 iyul 1906-cı ildə Qafqaz canişinə teleqram göndərərək Zəngəzur qəzasının rəisi Mitkeviçin öz vəzifəsinin öhdəsindən gəlməməsindən şikayətlənirdilər. Teleqramda bildirilirdi ki, iyulun 9-da Gorusun müasir silahlarla silahlanmış komitəçiləri (erməni terrorçu partiyalarının silahlı dəstələri nəzərdə tutulurdu) Eyyavzlar və Davutlu kəndlərini ermənilərlə qəfilənən hücum etmiş və çobanı yaralamışlar. Müsəlmanlar qorxu içərisində qaçaraq Ağudi və Vağudi kəndlərinə sığınmışlar. Ermənilər Eyyavzlıların

Nazim MUSTAFA,
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru,
Prezident Kitabxanasının şöbə müdiri.